

Horváth Sz. Ferenc

Határon innen és határon túl

**Népeségcsere és áttelepítés, mint az erdélyi kérdés megoldási lehetősége
(1937–1942)**

A két világháború közti magyar revizionista elképzelésekről az utolsó évtizedben több munka jelent meg.¹ Az eddigi kutatások figyelmen kívül hagyták azon elképzelések vizsgálatát, amelyek Románia és Magyarország területi vitáját népeségcserevel, a lakosság áttelepítésével akarták megoldani. Jelen tanulmány ezt a kérdést tekinti át.² A problémát először a romániai magyar (politikai, kulturális) elit szemszögéből mutatjuk be, majd (amennyire azt forrásaink megengedik) megkísérlünk a szélesebb közvélekedésről is néhány támpontot nyújtani. A címben jelzett két évszám egyrészt a romániai magyaroknak ebben az időszakban a népeségcsere kérdése iránt megnövekedett érdeklődését mutatja, másrészt annak jelzésére szolgál, hogy ezt a figyelmet a korabeli migrációs folyamatok összefüggésében kell vizsgálni.³

A romániai magyar elit véleménye a népeségcseréről és áttelepítésről

A romániai magyar elit a népeségcsere kérdésében nagyon megosztott volt: egy része mind ezt, mind az áttelepítési terveket kereken elutasította. Egy román-magyar népeségcsere gondolata nem több „elméleti szellemi tornánál” – gúnyolódott a politikus és újságíró Hegedűs Nándor már 1935 elején.⁴ Kivitelezése nem egyszerűbb egy revíziónál, de még ez utóbbi sem vita tárgya. Az utódállamok ilyen akcióra nem hajlandóak, mert ez esetben területi veszteségekkel kellene számolniuk, hiszen például sokkal több magyar él a határaikon belül, mint ahány román Magyarországon. De az ellentétek sem öltik olyan élet-halálra menő ellenségeskedés formáját a románok és a magyarok között – mutatott rá Hegedűs egy különlegesen fontos aspektusra –, mint amilyen a görögök s a törökök között volt Anatóliában. Ráadásul ez utóbbiak cseréje sem zajlott le olyan egyszerűen 1923-ban, ahogy azt általában bemutatják – vélte Hegedűs, a két világháború közti időszak legnagyobb népeségcserejét kritizálva.

A kisebbségek áttelepítésének gondolatát az erdélyi magyar politikusok és közírók még évekkel később is elutasították. De 1938 után világosan kihallatszott írásaikból, hogy amikor ilyen tervekkel foglalkoztak, saját etnikumukra gondoltak, még ha konkrétan a németekről vagy zsidókról szóltak is. Az áttelepítés utópia – ítélte el az ilyen terveket az író Ligeti Ernő 1938 augusztusának elején, a szudétanémet krízis csúcspontján –, mert nem veszi figyelembe, „*hogy a röghözkötöttség olyan lelki és testi adottság, amelyen csak igen nagyfokú kegyetlenséggel lehet túltenni magát az embernek.*”⁵ A Baltikumban élő németeknek a Harmadik Birodalom által 1939-ben elkezdett áttelepítése idején az ilyen tervek újból aktuálissá, a vélemények pedig árnyaltabbá váltak. Jakabffy Elemér és Hegedűs Nándor, korabeli vezető magyar kisebbségpolitikusok és közírók rámutattak ugyan e tervek embertelenségére, de indokoltnak tartották

azokat kisebb etnikai csoportok esetében, amelyek nemzeti identitástudatukat egy másik nép körében nem tudnák megőrizni.⁶

Szentimrei Jenő, a költő és újságíró, egyenesen az erdélyi szászokhoz fordult e kérdésben, és maradásra szólította őket. *„A kicsiny Erdély csak e három nép birtokában tudott koronként önmaga felé emelkedni [...] a nép kiszakítása környezetéből [...] mégis erőszaktétel a lélek mélyvilágán [...] Maga az erdélyi szászság sem lesz képes új környezetében ugyanazokat a minőségi tulajdonságokat úgy értékesíteni, mint ebben az együttesben, ahol nemes versenyt kényszerített ki belőlünk az együttélés [...] A törzsi államába visszatelepített népen elkerülhetetlenül lelki kényelem lesz úrrá, mely az önmagában, önmagáértvaló alkotás erőit el fogja csökevényesíteni [...] a visszatérő népcsoportok is kényelmi helyzettel váltják majd fel küzdő helyzetüket, örök kárára saját maguknak, de az egyetemes emberi érdekeknek is [...] Maradjanak! Maradjunk együtt!”⁷*

Az 1930-as években a romániai magyar kisebbségpolitikai gondolkodásban létezett azonban egy olyan elgondolás is, amelyik először a (regáti) magyar szórványok Erdélybe való áttelepítése által vélte „megmenteni” a szórványokat az asszimilálástól, majd nagyobb tömegek átköltöztetésében és Erdély részleges felosztásában látta az erdélyi kérdés megoldását. Jól megragadható a kérdés a romániai Országos Magyar Párt kisebbségi szakosztályának 1937. májusi ülésén elhangzottak alapján. A párt elnöki tanácsának tagja, Paál Árpád szerint *„a szórványok a magyar nyelvterületek egységébe zárandók bele, s ha ez egyébként nem lehetséges [...] akkor elköltöztetéssel vagy kicseréléssel igyekezzünk a szórvány kérdést megoldani.”⁸* Paál hallgatósága egyetértett vele, több felszólaló (pl. Albrecht Dezső) támogatta a szórványok „átmentését”. Paál felszólalásának háttérében ugyanakkor a bukaresti kormányok technikáját, a „kultúrizona” intézményét szükséges megemlíteni, amellyel a kisebbségek által uralt vidékek elrománosítását próbálták elérni. A román betelepítések az érintett magyar vidékek etnikai „kirojtosodásához”, szórványosodásához vezettek, s Paál, valamint kortársai felismerték, hogy ez a magyar kisebbség etnikai identitásának egységét fenyegette. Ellenjavaslatukkal ezt a helyzetet próbálták korrigálni. De Albrecht egyik kijelentése a nyílt vitában más magyarozatát is nyújtja annak, hogy miért is vált olyan sürgősen szükségessé a szórványok átköltöztetése. *„A kisebbségi kérdés európai rendezésének a reménye számunkra megszűnt”⁹* – állította Albrecht 1937 májusában, bizonyára az éppen zajló „Nem lehet”-vita¹⁰ hatása alatt. A szórványok kérdésének a kisebbségi kérdéssel való összekötése szinte automatikusan vezetett oda, hogy az utóbbira is az előbbinek a megoldását kell alkalmazni, vagyis a lehetetlennek nyilvánított kisebbségi kérdés (kisebbségi életlehetőség, egyenlőség) feloldása csak a kisebbségi helyzet megszüntetésével, a kisebbségnek tekintett lakosság és a határok elmozdításával érhető el.

Paál az Anschluss és a szudétanémet válság hatására 1938-ban több emlékiratot szerkesztett. Ezekben fontos szerepet játszott a „kisebbség” terminus kategorikus elutasítása. Ennek helyébe továbbfejlesztette a már 1931-es autonómiatervében szereplő „kollektivitás” terminust. 1938-as elmélkedéseiben immáron – a kisebbségi kategória helyett – a *nemzet* és a *népcsoport* fogalmat használta, valamint a kisebbségi jog helyett a *népcsoportjogot*.¹¹ Egy népcsoportjog lényege Paál számára abban állt volna, hogy ezáltal egy etnikai csoport kollektív elismerésben részesül, és ennek következtében, őt az állam bizonyos erőforrásai részarányosan megilletik. Ezáltal a kisebbségek nemcsak saját gazdasági és kulturális céljaik megvalósítása érdekében folytathatnának céltudatos politikálást, hanem abban is biztosak lehetnének, hogy minden anyagi és szellemi ké-

pességüket saját csoportjuk szolgálatába állíthatják.¹² Ez azt is jelentené Paál szerint, hogy az érintett nemzeti kisebbségek az általuk lakott területeken a munkalehetőségeket saját hozzátartozóiknak juttathatnák. Ez véget vetne a többség tagjai – Paál szóhasználatában – „infiltrációjának” (beszivárgásának) az etnikai kisebbség által uralt területekre. Ezáltal elejét lehetne venni bizonyos területek adott etnikai jellege lassú megszűnésének, vagyis az asszimilációnak. Ezzel szerette volna Paál a magyar Székelyföld és más magyar többségű területsávok (központilag irányított) lassú elrománosítását megállítani. A csoportjogra alapuló etnikai elkülönülésnek szerinte egyrészt a magyar településterületek fennmaradását kellene gazdaságilag és kulturálisan biztosítani, másrészt az etnikailag vegyes területek különböző erősségű szórványmagyar kisebbségét megerősítenie azért, hogy a román „beszivárgást” a magyar, illetve a magyart a román többségű területekre megakadályozza. Mert „nemcsak állami integritások vannak, hanem sokkal fontosabb a népintegritás.”¹³

Paál természetesen jártas volt a magyar revizionista terminológiában. Amikor az „állam integritása” fogalmát a fontosabb „nép-integritás” eszmével állítja szembe, s ez utóbbit – tárgyilagos stílusban – az elméletalkotásba bevezeti, egyúttal azokat a magyar álláspontokat utasítja vissza, amelyek maximalista módon a magyar államnak az 1918-as határai közé való visszaállítását, azaz a „Mindent vissza!” követelést képviselték. Ebből viszont arra is lehet következtetni, hogy egy határkiigazítás esetén a számba jövő területeken döntő jelentőséget tulajdonított volna az etnikai viszonyoknak. Azt nem rögzítette pontosan, hogy a változásoknak milyen konkrét formájára gondolt – azaz a meglévő román–magyar határtól nem túl messze meghúzott új határvonalat akart-e, avagy pl. a Székelyföldnek egy folyosó általi összekötését Magyarországgal. Naplófeljegyzései azonban azt valószínűsítik, hogy kitartott egy, a magyarok számarányának megfelelő terület visszacsatolása mellett, és még az áttelepítések gondolatába is kész volt beletörődni.¹⁴

Balázs András gyulafehérvári prélat is elkerülhetetlennek látta Erdély kettéosztását, s erről 1938 októberében konkrét elképzeléseket is megfogalmazott. A katolikus körökben ismert és tisztelt főpap¹⁵ részletesen megokolta, miért elengedhetetlen az új határ meghúzása. A *Békés revízió Románia felé* című emlékiratát a bukaresti magyar követségen át eljuttatta Budapestre, mivel elérkezettnek látta e békés revízió idejét.¹⁶ Javaslati igyekeztek mindkét ország érdekeit kielégíteni, ennek fejében viszont mindkét féltől bizonyos elvekről való lemondást követeltek. Balázs kiindulópontja az volt, hogy az 1918–1919 után Romániához csatolt területeket főleg etnográfiai, részben azonban földrajzi adottságok (pl. folyók vonala) szem előtt tartásával ketté kell osztani. Minthogy a Székelyföldet egy viszonylag széles folyosóval kapcsolta volna Magyarországhoz, elgondolása mintegy a második bécsi döntés megelőlegezésének is tekinthető. Az 1940. őszi határhúzástól eltérően azonban az ő elképzelései szerint a revízió nem terjedt volna ki sem a Máramarosra, sem Beszterce városra és vidékére, mert az előbbi túlnyomóan románok, az utóbbi pedig szászok által lakott terület volt. Ezzel szemben a déli határ nála mélyebben húzódott volna: Tordától és Enyedtől délre, a Nagy-Küküllő és az Olt mentén. Ezen kívül a terület nyugati részén javaslata szerint két várost is vissza kellene adni még Magyarországnak: Szatmárt és Aradot.¹⁷ Balázs maga is beismerte, hogy mindkét országban egy-egy, körülbelül azonos nagyságú kisebbség maradna a másik népből. Ezért – és hogy a kisebbségek okozta határvitákat egyszer s mindenkorra lezárja – így folytatta: „Az optálás elvének érvényesítésével az északi rész-

*ből a délre románoknak, a déli részből az északra magyaroknak átköltözést lehetőség adatnék, ahogy ez a csehországi németsegnél szóba került, Török- és Görögország között pedig, aránytalanul nagyobb geográfiai távolság és gazdasági nehézségek mellett, tényleg megvalósult.*¹⁸

Paálhoz hasonlóan tehát Balázs is minden aggály nélkül áttelepített volna néptöredékeket földrajzilag és kulturálisan eltérő múltú és jellegű területekre. Ez azt mutatja, hogy mindketten, mások nevében is, mindenfajta kisebbségi létet elutasítottak. (A húszéves múlt megcáfolhatatlan bizonyíték arra, hogy Romániától a kisebbség igényeinek kielégítése nem várható – vélte Balázs.) Nem tévesztendő azonban szem elől, hogy hasonló gondolatok mind a korabeli sajtóban, mind a lakosság körében elterjedtek voltak. A megvalósításukkal járó nehézségeket és hátrányokat (gyökértelenség, visszaélések) – épp a közeli realitás hiányában – viszont nem vették számba. Áttelepítési javaslatát Balásznak ezért explicite még csak megalapoznia sem kellett.

A II. bécsi döntés egyrészt megkönnyítette, másrészt megnehezítette azok ügyét, akik Erdély hovatarozásának kérdését – részben vagy egészben – áttelepítéssel kívánták megoldani. A könnyítés abban állott, hogy a döntés maga hat hónapra biztosította az *optálás* lehetőségét azok számára, akik a kettévágott Erdély egyik részéből a másikba akartak költözni. Ugyanakkor a háborús körülmények s az 1939/40-es német telepítési tapasztalatok és precedensek által adott volt a megfelelő háttér bizonyos terve(zet)ek készítéséhez. A dolgot az nehezítette meg, hogy aki esetleg a Dél-Erdélyben maradt magyarok áttelepítését szorgalmazta (volna), kitette magát annak a veszélynek, miszerint azzal vádolják: nem bízik abban, hogy Dél-Erdély is vissza fog kerülni az anyaországhoz. Ezért a figyelem először olyan népcsoportok áttelepítése felé fordult, mint a bukovinai székelyeké, vagy a moldvai csángóké. E két népcsoport áttelepítésének kérdése uralta az *Erdélyi konferenciát* is, amelyet 1940 októberében Teleki Pál miniszterelnökjelenlétében egy sor erdélyi és budapesti politikus részvételével tartottak Kolozsvárt. Több erdélyi (Mikó Imre), illetve erdélyi származású (Ravasz László püspök) résztvevő „nemzetpolitikai” szempontból támogatta a konferencián pl. a moldvai csángók áttelepítését.¹⁹ E „nemzetpolitika” lényege viszont már nem egy esetleges határrevízió elősegítése volt, hanem – amint az a szövegösszefüggésekből kiderül – elsősorban a *nemzeti homogenizáció*, vagyis a magyar etnikum többségének a biztosítása országos és erdélyi szinten. Ezt bizonyítja több felszólalás is, hiszen erdélyi politikusok (Abrudbányai János, Vásárhelyi János) a székely népfölöslegnek bizonyos régiókba való tervszerű irányításáról beszéltek. Az áttelepítések nemzeti homogenizációs jellegét hangsúlyozta Ravasz László, amikor arról beszélt, hogy az áttelepített embereket a székely tömb és a Tisza-vidék közti részekre kell letelepíteni, hogy így egy etnikai híd jöhessen létre.²⁰ A bukovinai székelyeket 1941-ben vezető erdélyi politikusok és tudósok (Teleki Béla, Bethlen Béla, Venczel József) csakugyan Erdélyben próbálták letelepíteni, de tervük a földhiány miatt csődöt mondott. (Letelepítésük megvalósult ellenben Bácskában, ahol a székelyek szintén a magyarság etnikai számarányát kellett növeljék.)²¹

A román–magyar népességcsere ötlete viszont továbbra is fennállt. A kor egyik vezető csángó szakértője, Domokos Pál Péter, a moldvai csángókat a Magyarországon maradt románokkal akarta kicserélni. Ennek érdekében 1940 végén, 1941-ben leveleket és emlékiratokat intézett a magyar külügyminisztériumhoz, és arra figyelmeztetett,

hogy áttelepítésük előtt megfelelő számú lakást és földet kell biztosítani a csángóknak.²² Mások még egyszerűbben kívánták kezelni az országban maradt románság kérdését: Makkai Sándor, volt református püspök egyik 1942-es művében kijelentette, hogy a románoknak el kell hagyniuk az országot, ha nem akarnak asszimilálódni. A kolozsvári *Erdélyi Szemlé*ben Desewffy Sándor 1943-ban a románokat a Nagyvárad–Gyergyószentmiklós régióból szintén elűzte volna.²³ Mindezeket az elképzeléseket, ismételjük, csak úgy lehet megérteni, ha tudatában vagyunk annak, hogy népek, néprészek költöztetése és áttelepítése a korabeli politikai gondolkodás hétköznapi témája volt. Így pl. a román statisztikus, Sabin Manuilă egyik, a háború alatt kidolgozott emlékiratában nem kevesebb, mint hat millió embert üzött és költöztetett volna el és ki Románia területéről.²⁴

Romániai, illetve erdélyi magyar részről a negyvenes évek elejéről két érdekes elképzelést szükséges ismertetni. Jelentőségüket abban látjuk, hogy az egyik egy olyan szerzőtől származik (Paál Árpád), aki már a harmincas években az áttelepítéseket szorgalmazta. A második elképzelés viszont Szász Pálé Dél-Erdélyből, aki tehát abban a közösségben élt, amelynek költöznie kellett volna.

Paál 1941 decemberében *Visszaemlékezés a népkisebbségi jogra* címmel négyoldalas feljegyzést készített.²⁵ Kiinduló pontja az volt, hogy az épp zajló háborút a népkisebbségek helyzetének rendezetlen mivolta váltotta ki. Egy újabb háborút megelőzendő, „a népkisebbségeknek az ügyét [...] csakugyan meg kell oldani, még pedig úgy, hogy maga a népkisebbségi alakulat kiküszöböltessék”.²⁶ Paál, aki a kisebbségi létet – Makkai Sándort megelőzve – már 1935-ben lehetetlennek minősítette, meg akarta előzni azt, hogy etnikai kisebbségek egyáltalán létrejöhessenek, illetve fennállhassanak. Ezzel ellentmondott önmaga korábbi felfogásának, hiszen épp ő követelt a romániai magyarság létének garanciájaképpen a húszas években önkormányzatot és kisebbségi törvényt.²⁷

1941-ben Paál a kisebbségi lét kiküszöbölésének „emberies” módozatait gondolta át, „tehát nem kiirtással” akarta azt elérni.²⁸ Elméletileg három utat látott lehetségesnek: az átköltöztetést, a helyi önkormányzatot, s ha az első kettő nem válna be, akkor azt, „hogy az illető néptöredék a maga külön népiségét **önként feladja, s beolvad az államalkotó népbe**”.²⁹ [Kiemelés az eredeti kéziratban – H. Sz. F.] Feljegyzésében Paál azt is részletezi, hogy a második pont alatt említett önkormányzatot az illető kisebbségnek saját magának kell létrehoznia és fenntartania, minden állami segítség nélkül. Amelyik kisebbség erre nem képes, annak be kell olnadnia, ha nincs hova költöznie. A kitelepedéssel kapcsolatban leszögezte: „Az átköltözésre már van gyakorlat. Az illető néptöredék szubjektivitásától függ, hogy azt maradék nélkül lehet-e alkalmazni. Ha kötelezővé tétetik e népek egymás-mellettiségének magasabb érdekéből, akkor kötelező erejű kimondás kell arra is, hogy egy népterületnek szórványmentes egységűnek kell lennie és maradnia. Tehát minden eddigi beköltözés csak úgy maradhat meg, s minden ezután beköltözés csak azzal a föltétellel történhetik meg, hogy a beköltözött a maga külön népiségét **önként feladja. Az állam és nép egységébe teljesen beleolvad.**”³⁰ Az idézet újból azt mutatja, hogy a kisebbségi jogok élharcosa, aki 1937-ben még erdélyi szórványokat akart megmenteni, a nemzetállam apostola lett. Már nemcsak hazája egyneműsítését hirdette, hanem (úgy tűnik) korábbi sorstársainak, a Dél-Erdélyben maradt magyaroknak az átköltöztetése mellett foglalt állást.

Miként vélekedtek a kérdésről maguk az érintettek, Dél-Erdélyben? Szász Pál az

1939-ben alakult Magyar Népközösség egyik Dél-Erdélyben maradt, vezető politikusa volt. 1941 nyarán egy tizenhét oldalas, részletes és árnyaltan érvelő feljegyzést juttatott el Budapestre a népességcsere témájáról.³¹ Amint a dokumentumból kiderül, a feljegyzés megírásának kiváltó oka az akkoriban terjengő román propagandában keresendő, amely szerint népességcserere kerül sor a két ország közt. Szász leszögezte, hogy a dél-erdélyi magyarság a második bécsi döntés által létrehozott helyzetet nem tekinti véglegesnek, mert számára Erdély szétválaszthatatlan egység, amelynek felosztása csak ideiglenes megoldás lehet. Sajnálatosnak minősítette ugyanakkor, hogy a „birodalmi gondolat” helyébe az utolsó időben a „nemzeti állam gondolata” lépett, mert ez az állam „csak akkor lehet teljes, ha földrajzi, történelmi és gazdasági tényezők is meghatározzák”.³² Szász Pál elítélte ezek szerint a nemzetállami törekvéseket és a Szent István-i többnemzetű birodalomban gondolkodott. Úgy vélte, hogy az országhatárok megállapításánál a nemzetiségi, illetve néprajzi elv, amint azt az 1919-es békeszerződések eredményei mutatják, csak politikai fegyver lehet, de nem tartós és népeket kielégítő elv. Ez érvényes szerinte a népcserére is, amivel semmi sem oldható meg „azok közül a történelmi és politikai problémák közül, amelyeket Erdély földrajzi helyzete, történelmi szerepe és néprajzi jellege hordoz magában”.³³ Ezen túlmenően – tapintott rá egy lényeges pontra – a románoknál és a magyaroknál is az a helyzet, hogy főleg az értelmiségi rétegek „fantáziálnak” arról, hogy áttelepítsék a másik etnikumot, de „*egyik fél sem tudja beleélni magát abba a gondolatba, hogy elhagyja szülőföldjét, ősei helyét, csak a másik részére kívánja ezt, mint valami nagyon rosszat, büntetést, keserves megpróbáltatást*”.³⁴ Mivel senki sem hajlandó arra, hogy önkéntesen elhagyja régi lakhelyét, a megszokott tájat és szülőföldet (az önkéntesen kivándorlók esetét, illetve a bukovinai székelyek áttelepítésének példáját Szász ismerte, de nem tekintette mérvadónak!), felmerülhet az erőszakos népcseréje ötlete. Ezt még kategorikusabban utasította vissza, mondván, hogy az lázadásba kergetné a tömegeket, s „*egyben kiölné belőlük a legszentebb érzést, a hazaszeretet érzését*”.³⁵ Egy román–magyar népcseréje azért sem bonyolítható le – érvelt Szász, a volt magyar miniszterelnökre, Bethlen Istvánra utalva –, mert a többségében városlakó magyarokat nem lehet a szerinte „kulturálisan fejlettebb románsággal” kicserélni.

Érvelésének (véleményünk szerint) legfontosabb, és a konzervatív-arisztokrata magyarországi politikusokat bizonyára leginkább meggyőző pontjával Szász csak ezek után huzakodott elő. Amennyiben a fentebb elmondottak ellenére mégis egy erőszakkal véghezvitt népcserére, vagy az érintett tömegek akarata ellenére lebonyolított áttelepítésre kerülne sor, annak az lenne a következménye, hogy „*fizikailag felőrlődött, lelkiileg megrokkant s minden vonzásban ténszfergő tömegek veszélyeztetnék az ország nyugalalmát, szociális rendjét, egységes szellemi világát. A destruált hazaszeretet, a megzavart gazdasági egyensúly züllesztő hatása évszázadokra ültetné el a nyugtalanság csíráit a lakosságcsereével olyan szerencsétlenül és felelőtlenül meggyötört területeken*”.³⁶ A várható következményeket Szász Pál egyrészt bizonyára „mumusként” hozta elő, hogy a felelős magyarországi konzervatív politikusokat a fenyegető patriotizmus-hiánnyal, szociális nyugtalansággal (kommunizmusveszély), erkölcsi lezülléssel a népcserétől visszariassa, másrészt valószínű, hogy mindezt valóban így látta. Hiszen mint az Erdélyi Gazdasági Egylet elnöke (1936-tól) s a Magyar Népközösség egyik vezető tagja, évek óta szoros kapcsolatban állott az erdélyi paraszttömegekkel, ismerte gondolkodásmódjukat, gondjaikat és kívánságaikat.³⁷

A romániai magyarok és az áttelepítés

A tanulmány előző részében többször is szó volt arról, hogy a bemutatott elképzelések, tervek a magyar kisebbség politikai és kulturális elitjének a véleményét tükrözik. Mint mindig, az utókor itt is azzal a nehézséggel áll szemben, hogy általában csak az elithez tartozó személyek jelenítik és örökítik meg írásban is a nézeteiket. Nehéz ezért annak a feladata, aki azt szeretné megtudni, hogy az erdélyi magyar társadalom egyes rétegei miként viszonyultak a fent ismertetett tervekhez, amelyek ugyan e közösség nevében, de a tudomása nélkül készültek. A most következő gondolatmenet ezért nagyrészt hipotetikus, mert tényekből levont következtetésekről van szó, és nemigen támaszkodhat eredeti forrásokra.

„*Ma megrohanták a boltokat a helybeli és vidéki románok. Gyermekkocsikat, konyha-kályhákat is szekérre pakolva szállítgatnak [...] mind általánosabb a hiedelem, hogy jönnek a magyarok, azok elől vonulnak el innen a románok*” – jegyezte fel naplójába a nagyváradi eseményeket 1939. március 22-én Paál Árpád.³⁸ Ezek szerint a magyar hadsereg alig egy héttel azelőtti kárpátaljai bevonulása azt a reakciót váltotta ki a határvidékeken, hogy az oda rövid idővel azelőtt beköltözött románság az önkéntes és tömeges áttelepülést választotta olyan vidékekre, amelyekről feltételezte, hogy az megmarad Romániának.³⁹ 1939-ben, és még inkább 1940 nyarán tudomásunk van ellenkező előjelű népmozgásról is: a Bukarestben és az Ó-Románia különböző más városában dolgozó magyarok (több tízezeren keresték ott kenyerüket) szintén tömegesen hagyták el lakó- és munkahelyüket, s települtek át határvidéki városokba (Arad, Nagyvárad), éppen azt remélve, hogy azok visszakerülnek Magyarországhoz.⁴⁰ A II. bécsi döntés után pedig Brassóból, az egyik ottani magyar politikus feljegyzése szerint, a városban dolgozó székely alkalmazottak 70–80%-a, mintegy 5–6000 fő távozott.⁴¹

Mind román, mind magyar részről volt tehát egy réteg, amelyik szívesen megvált munkahelyétől és lakásától az áttelepülés érdekében. E réteg mobilitásának megvan a magyarázata: a határvidékekről menekülő románok nagy része bizonyára azok közül került ki, akiket a közigazgatás, rendfenntartás, oktatás stb. elrománosítása céljából csupán néhány évvel (maximum két évtizeddel) azelőtt telepítettek oda. Lévéen, hogy családi gyökereik máshol voltak, könnyen megváltak a számukra nagyrészt idegen etnikumú helyszíntől, ahova főleg munkájuk kötötte őket, és csak ritka esetben magántulajdon (ház, föld). Brassót és az ó-romániai városokat úgyszintén székely cselédek, alkalmazottak, munkások hagyták ott, akik jó része *hazament*, s csak ritkán költözött át egy számára idegen (de magyar) környezetbe.

Az áttelepülés (úgy tűnik) csak a II. bécsi döntés után képezett olyan alternatívát, amiért az emberek képesek voltak egy számukra idegen környezetbe elköltözni. A döntés nyújtotta optálási lehetőséget mintegy 200 000 magyar használta fel arra, hogy áttelepüljön Észak-Erdélybe.⁴² Az ő esetükben feltételezhető: nagy részük abból a megfontolásból vállalta a sok hátránnyal járó költözködést (a román hatóságok sok esetben jogellenesen megakadályozták a tulajdon kivitelét az országból), mert nem hitt abban, hogy Dél-Erdély is visszakerül Magyarországhoz. Ezt a feltételezést támasztja alá az is, hogy a bukaresti magyar követ már három-négy nappal a döntés után arra figyelmeztette a magyar kormányt, miszerint a dél-erdélyi vezető réteg (református lelkész, tanító, értelmiségi) jár elől az átköltözésben, s ezért a vezetők nélkül maradt földműves és iparos réteg is menekül.⁴³ Tekintettel arra, hogy a fentebb bemutatott népcsere- és

áttelepítési tervek is a vezető rétegeket képviselő személyek kezéből kerültek ki, befolyásolva a rájuk hallgató szélesebb néptömegeket, valószínű, hogy a lelkészek és politikusok áttelepülése szintén mobilizálóan hatott a tömegekre.

Az erdélyi menekültkérdést vizsgáló tanulmányában Balogh Béni is úgy bontja fel a menekültek rétegződését, hogy főleg városlakók (munkások, napszámosok, cselédek, értelmiségiek, tisztviselők) hagyták el Dél-Erdélyt, míg a falvak lakóit a népmozgás kevésbé érintette.⁴⁴ Ezt két korabeli forrás is alátámasztja. Az egyik a dél-erdélyi Magyar Népközösség Nagyszebeni Tagozata vezetőségének 1941. január 11-i levele a Népközösség Elnökségéhez, amelyben a vezetőség elpanaszolja: bár az optálási joggal a szebeniek nagy része élni akar, nem létezik konkrét rendelkezés, megállapodás az áttelepülés lebonyolításának részleteiről.⁴⁵ Ehhez kívánt konkrét s pozitív utasítást a tagozat elnöke és titkára, kinek soraiból kiérződött, hogy a szebeni magyarok számára ezúton rendeződne az erdélyi kérdés. Teljesen más volt a hangvétele és üzenete egy Arad megyei lakos, a Pécskán élő Kállay Julianna 1941. május 10-én kelt levelének.⁴⁶ Kállay egyszerű stílusú és nyelvezetű, háromoldalas levelében négyszer is Magyarországra határainak Arad megyére való kiterjesztését kérte egy bizonyos „Fő méltóságos asszonjunk”-tól; a leveléből az derül ki, hogy nem akar áttelepülni Magyarországra. Döntését a következőképpen indokolta. „*Mi akik it maradtunk nem akarjuk az ot lévőket meg terhelni aval hogy át menjünk a határon mind ahogy sokan meg tették, mi it akarunk maradni és meghalni mert ez a föld magyar föld és a mi szivünk magyar marad bármijen zászló leg a házunk felet.*”⁴¹ [A szöveget az eredeti helyesírásban közöltük – H. Sz. F.]

*

Tanulmányunkban néhány erdélyi magyar elképzelést mutattunk be az 1930/40-es évekből, az akkoriban elterjedt népcseré- és átköltöztetési tervekkel kapcsolatban. Mindezt helyszűke miatt a teljesség igénye nélkül tettük, s főleg annak tudatában, hogy a bemutatott tervezetek mélyebb értelmezése egy sor más összefüggés felderítését is maga után vonja.⁴⁸

Jegyzetek

- ¹ Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, 2001; Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. Tanulmányok*. Budapest, 1998. A korabeli magyar kisebbségek elképzeléseit már jóval kevesebben kutatták. Az erdélyi magyar elképzelésekről lásd Bárdi Nándor: A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek az erdélyi kérdés rendezésére. In *Források és stratégiák*. Csíkszereda, 1998, 29–113. o. Bárdi Nándor: Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére. A magyar elképzelések 1918–1940. In uő (szerk.): *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában*. Budapest, 2000, 137–181. o.
- ² A lakosságcsereéről, mint eszközről az erdélyi kérdés rendezésére, mindeztidáig csak mint a korabeli román fél ajánlatáról volt szó. Lásd L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, 2002.
- ³ A korabeli migrációs folyamatokról Stark Tamás: Migrációs folyamatok a második világháború alatt. *Kisebbségkutatás*, 2001. 4. sz. 29–39. o. Uő: Népeségmozgás Közép-Kelet-Európában. *História*, 2004. 5. sz. <http://www.historia.hu/archivum/2004/0405stark.htm>
- ⁴ Hegedüs Nándor: Népek kicserélése. *Keleti Újság*, 1935. április 22., 9. o.
- ⁵ Ligeti Ernő: Modern népvándorlás. *Keleti Újság*, 1938. augusztus 8., 4. o.
- ⁶ Jakabffy Elemér: Népcseré. *Magyar Kisebbség*, 1938. 23. sz. 545–553. o.; Jakabffy Elemér: Német népköltöztetés a statisztika tükrében. *Magyar Kisebbség*, 1939. 20. sz. 475–479. o.; „A német népköltöztetéshez” lásd *Magyar Kisebbség*, 1939. 21–22. sz., 515–519. o.

- ⁷ Szentimrei Jenő: Maradjunk együtt. *Brassói Lapok*, 1939. november 12., 9. o.
- ⁸ A kisebbségi szakosztály ülésén elhangzottakat közölte a lugosi *Magyar Kisebbség*, 1937. 17. sz. Paál felszólalása, 448. o.
- ⁹ *Magyar Kisebbség*, 1937. 18. sz. 486–488. o.
- ¹⁰ Cseke Péter-Molnár Gusztáv (szerk.): *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Budapest, 1989.
- ¹¹ Paál magyar szóalkotásainak német mintákra való visszavezethetősége (több mint) valószínű.
- ¹² Lásd Paál feljegyzését: *A román alkotmány alakulása tekintettel a kisebbségekre*. Paál Árpád Hagyatéka, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely (a továbbiakban: PÁH HRM) MS 7651/33, 13. f.
- ¹³ *Bethlen István Bukarestben?* PÁH HRM MS 7651/276, 2. f.
- ¹⁴ Lásd a következő naplófeljegyzéseit: 1938. XI. 25., 1938. XI. 6., 1938. XI. 5., 1938. XI. 3., 1938. X. 22., 1938. VIII. 29., 1938. VIII. 26., 1937. VI. 11, 1937. V. 30, 1937. III. 29., 1936. X. 16. Paál Árpád Napló, Teleki László Alapítvány Könyvtára (a továbbiakban PÁN TLA Kv) K 1951/97. Az áttelepítésekről ilyen megfogalmazásban: *Bethlen István Bukarestben?* PÁH HRM MS 7651/276, 4. f. és *Kis megjegyzések egy nagy kiegyezési kísérlethez*. PÁH HRM MS 7651/28.
- ¹⁵ 1869. november 18-án született, teológiát tanult Bécsben, 1903-tól lelkész Tordán, 1907-től kanonok Gyulafehérváron, 1921-től a Római Katolikus Státus előadója, prelátus. Szervezői és újságírói tevékenységet folytatott. Vö. Osváth Kálmán: *Erdélyi Lexikon*. Marosvásárhely, 2002, 18. o.
- ¹⁶ Lásd *Békés revízió Románia felé*. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K 64-77-1938-27, 1516, 4–7. f.
- ¹⁷ Uo. 6. f.
- ¹⁸ Uo.
- ¹⁹ *Erdélyi konferencia jegyzőkönyve*. MOL gépelt kézirat, 145–147. f.
- ²⁰ Uo. 150–152. f.
- ²¹ Vincze Gábor: A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepedése Magyarországra (1940–1944). *Pro Minoritate*, 2001. 3. sz. 141–187. o.
- ²² Domokos Pál Péter tanulmányai a csángómagyarok ügyével kapcsolatban. In Vincze Gábor (szerk.): *Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modernkori történelmének tanulmányozásához (1860–1989)*. Budapest – Kolozsvár, 2004, 220–226. o.
- ²³ Makkairól lásd K. Lengyel Zsolt: A regionális öntudatosságtól a nemzeti öncélúsáig – és vissza. Makkai Sándor transzszilvanizmusáról. *Korunk*, 1997. 8. sz. 110–121. o.; Dessewffy-ről lásd Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest, 1983, 171–173. o.
- ²⁴ Lásd Viorel Achim: The Romanian Population Exchange Project Elaborated by Sabin Manuila in October 1941. In *Jahrbuch des italienisch-deutschen historischen Instituts in Trient*, XXVII. 2001, 593–619. o.
- ²⁵ *Visszaemlékezés a népkisebbségi jogra, 1941. december 28.* PÁH HRM MS 7651/284.
- ²⁶ Uo. 2. o.
- ²⁷ Lásd K. Lengyel Zsolt: Az elnapolt alternatíva. Paál Árpád és az erdélyi magyar autonómia 1919/1920. *Korunk*, 1991. 10. sz. 1265–1269. o.; Bárdi Nándor: Az ismeretlen vízmosás és a régi országút. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Pártban (1923–1924). In Bárdi Nándor-Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Budapest, 2003, 153–194. o.; 1931-es tervezetét a székely kulturális autonómiáról nemrég közölte a *Magyar Kisebbség*, 2004. 1. sz. 424–465. o.
- ²⁸ *Visszaemlékezés a népkisebbségi jogra, 1941. december 28.* PÁH HRM MS 7651/284, 2. f.
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ Uo.
- ³¹ *A délerdélyi magyarság felterjesztése a „népcseré” elvének a románság által kifejtett propagandájával kapcsolatban*. MOL K 63-1940-27/7. 244–260. f.
- ³² Uo. 248. f.
- ³³ Uo. 250–251. f.
- ³⁴ Uo. 252. f.
- ³⁵ Uo. 253. f.
- ³⁶ Uo. 254. f.
- ³⁷ Érdekes ebből a szempontból a szociáldemokrata Jordáky Lajos korabeli jellemzése: „Szász Pál [...] attól tart, hogy revízió esetén a grófok uralma kezdődik meg Erdélyben is. Talán az. ő helyére is gróftot ültetnek az EGE-be. Pesszimista, a parasztságban bíz, de úgy látszik, nem tartja elég erősnek. A forradalmi munkásságtól való szövetkezéstől viszont fél. Végeredményben polgár, s bizonyára jobban fél a proletároktól, mint a gróftól.” Jordáky Lajos Hagyatéka, EME Kézirattára, Kolozsvár, 2/3. t. Napló, 1940. augusztus 5.
- ³⁸ PÁN TLA Kv, K 1951/97. E tanulmányban nem foglalkozunk külön azzal a népességmozgással, amelyet L. Balogh Béni vizsgált, s amelyiknél nem az erdélyi kérdésnek egy szabályos áttelepítés általi rendezése volt a cél. E népességmozgás ugyanis egy szervezetlen, a román atrocitások előli menekülés

volt. L. Balogh Béni: Az erdélyi magyar menekültkérdés 1939 és 1944 között. *Regio*, 1999. 3–4 sz. 243–266. o.

³⁹ MOL K 64-86-1940-27/a-3715/res.pol.

⁴⁰ MOL K 64-86-1940-27/a-4376/res. pol.

⁴¹ MOL K 64-86-1940-27/a-5064/res. pol. Lásd még Kacsó Sándor idevágó visszaemlékezését: *Nehéz szagú iszap felett. Önéletrajzi visszaemlékezések III.*, Bukarest, 1993, 280–281. o.

⁴² Lásd Varga E. Árpád: Az erdélyi magyarság asszimilációs mérlege a XX. század folyamán. *Regio*, 2002. 1. sz. 171–205. o. Kérdés persze, mennyire lehet ezt a népességmozgást „lábbal történt népszavazásnak” tekinteni az áttelepítés kérdésében.

⁴³ L. Balogh: *Az erdélyi magyar menekültkérdés...* 251–252. o.

⁴⁴ Uo. 259. o.

⁴⁵ MOL K 64-86-1941-90-27, 25-26. f.

⁴⁶ MOL K 28-1941-19.633, 492–494. f.

⁴⁷ MOL K 64-86-1941-90-27, 492. f.

⁴⁸ Itt utalnánk a negyvenes évekbeli „hazaköltöztetések” és az 1944-es magyarországi Holokauszt összefüggésére. Ez véleményünk szerint mind a mai napig feltáratlan terület. E tanulmány szerzőjének idevágó írása rövidesen megjelenik a *Múltunk* c. folyóirat 2006/3. számában.